

4

Leren participeren: de *civil society* van ouder op kind

Pepijn van Houwelingen, Joep de Hart en Josje den Ridder

4.1	Jeugd en deugd	93
4.2	Zo de ouden zongen: godsdienstige deelname bij ouders en kinderen	93
4.3	Jong geleerd, oud gedaan: politieke betrokkenheid en stemgedrag bij kinderen en hun ouders	101
4.4	Maatschappelijke socialisatie: verenigingsleven en vrijwilligerswerk bij ouders en kinderen	110
4.5	De oude leert de jonge os	113
	Noten	114
	Literatuur	117

Samenvatting

Ouders en de levensbeschouwelijke sfeer binnen het ouderlijk gezin spelen een beslissende rol bij de levensbeschouwelijke vorming van jongeren. Er is sprake van een wederkerig proces: kinderen voeden tot op zekere hoogte ook hun ouders op. In religieus opzicht loopt de scheidslijn binnen hedendaagse families vooral tussen de grootouders enerzijds en ouders en kinderen anderzijds. In de christelijke milieus is de continuïteit tussen de generaties het grootst bij de gereformeerden. De afgebrokkelde geloofwaardigheidstructuur van de godsdienst maakt het voor ouders moeilijker hun geloof als een pakket van overtuigingen en gedragingen op hun kinderen over te dragen.

Op politiek gebied blijkt dat ouders niet alleen hun interesse voor de politiek maar ook hun stemgedrag overdragen op hun kinderen. Dit laatste effect is sterker als ouders er dezelfde opvattingen op na houden. Uit een onderzoek onder huishoudens blijkt dat wanneer beide ouders op dezelfde partij stemmen, het thuiswonende kind in twee derde van de gevallen ook op die partij stemt. Binnen de *SGP* is deze overdracht van politieke voorkeur verreweg het sterkst. Maar liefst 92% van de respondenten die aangeven dat hun vader vroeger op de *SGP* stemde, stemt zelf ook op deze partij. Bij politici is er sprake van een bovengemiddelde politieke socialisatie binnen de familie en bij een substantieel deel van de Kamerleden en ministers is een familielid actief in de politiek (geweest).

Ook op maatschappelijk gebied treffen we socialisatie binnen de familie aan. Als de ouders lid zijn van een maatschappelijke organisatie is de kans groot dat ook het kind lid is van een dergelijke organisatie, zelfs nadat er rekening is gehouden met een aantal achtergrondkenmerken waarvan bekend is dat deze positief samenhangen met maatschappelijke betrokkenheid, zoals opleiding en godsdienstigheid. Uit de voor dit boek uitgevoerde enquête blijkt ook dat kinderen van maatschappelijk actieve ouders zelf vaak maatschappelijk actief zijn.

4 Leren participeren: de *civil society* van ouder op kind

4.1 Jeugd en deugd

Het zwijgen in aanwezigheid van oudere mensen, zoals 't aan jongeren betaamt, het aanliggen aan tafel, het van zijn plaats opstaan, het betuigen van eerbied aan de ouders, zelfs de manier om zijn haar te dragen, zich te kleden en te schoeien, met één woord heel de uiterlijke houding en al dergelijke voorschriften.

Aldus wordt door Plato zijn leermeester Socrates sprekend ten tonele gevoerd terwijl hij de sprankelende resultaten van een goede opvoeding kenschetst en zich beklaagt over het normverval onder een eerdere generatie jeugd, in dit geval met het volle accent op het verval van uiterlijke houding en beleefdheidsnormen.¹ Door heel de geschiedenis heen valt de opvatting te horen dat de jeugd de moraal met voeten treedt en dat daarvoor een gebrek aan opvoeding verantwoordelijk is.² Aan het etikettair gemopper van *grumpy old men* als Socrates valt de eveneens veelgeuite klacht toe te voegen dat de jeugd maatschappelijk onverschillig is en een loopje neemt met de tradities door de verwording van de politieke en religieuze socialisatie. Een belangrijk punt, het laatste – dat ouders hun kroost het goede voorbeeld gaven werd doorslaggevend geacht. ‘Want wat het zy en hoe het gae,/De sone doet den vader nae;/De dochter gaet haer moeders gangh,/en dat haer gansche leven langh.’, dichtte onze prins der opvoedingsrijmelarijen, een halve eeuw voor John Locke, al in zijn *Kinder-opvoedinghe* van 1632 (Cats 1990: 96).

‘Intergenerationele transmissie’ en ‘modelling’ heet wat hiervoor werd beschreven in modern jargon: de overdracht van houdingen van ouders op kinderen en navolging van geobserveerde ouderlijke gedragingen door de kinderen; en daarover staat de moderne onderzoeker een uitgebreide sociaalwetenschappelijke literatuur ter beschikking. In dit hoofdstuk concentreren we ons op generaties binnen families en de daarmee verbonden socialisatie op het punt van godsdienstige, maatschappelijke en politieke betrokkenheid. We gaan we achtereenvolgens in op de godsdienstige socialisatie (§ 4.2), de politieke betrokkenheid (§ 4.3) en het doen van vrijwilligerswerk (§ 4.4). De paragrafen beginnen steeds met een *tour d’horizon*, waarbij een aantal eerdere publicaties de revue passeert. In een korte slotbeschouwing worden de belangrijkste conclusies op een rijtje gezet (§ 4.5).

4.2 Zo de ouden zongen: godsdienstige deelname bij ouders en kinderen

Eerder onderzoek

Sinds de geschriften van de kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) heeft lange tijd een hiërarchische visie gedomineerd op de godsdienstige opvoeding. Wilde die het juiste effect hebben, dan diende er begonnen te worden met het aankweken van gehoorzaamheid en strenge discipline. ‘Want dien de Heere liefheeft, kastijdt Hij’, viel tenslotte in Hebreëen 12:6 te lezen,³ door de rijmzieke vader Cats instemmend samengevat met de slogan ‘tucht baart vrucht’. Dat de opgroeiende jeugd de strakke leiding

van ervaren volwassenen behoeft, wil zij niet ontsporen, was een opvatting die tot ver in de jaren vijftig van de vorige eeuw breed gedeeld bleef. ‘Neen zij vergissen zich, die menen dat het leiderschap in zich onsympathiek, tegennatuurlijk is bij de rijpende jeugd’, zo heette het destijds bijvoorbeeld in het roemruchte katholieke maandblad *DUX*. ‘De jeugd wil niet zelf; de jeugd kan niet zelf, de jeugd wil geleid worden. Dat is de historische, dat is de psychologische, dat is de pedagogische werkelijkheid.’⁴ De auteur was kennelijk in vele disciplines thuis. Maar inmiddels is wel duidelijk dat de behoefte aan pastoraal bewogen hopmannen vooral een historische werkelijkheid is. Zij sloot naadloos aan bij de geleide jeugdbeweging ten tijde van de verzuiling, waarvoor de jeugd zelf steeds minder belangstelling kreeg en die, na een opleving in de naoorlogse jaren, al voor de jaren zestig ten einde liep (Lenders 1991). In de decennia daarna voltrekt zich een ware pedagogische revolutie, maakt de bevelshuishouding ook op godsdienstig terrein gaandeweg plaats voor een onderhandelingshuishouding (De Swaan 1979), en wordt ruimte geschapen voor wederkerigheid in het geloofsgesprek van ouders en kinderen (Timmers-Huigens 2002).

Aan de christelijke godsdienstige socialisatie besteden we aandacht door enkele gegevens te analyseren die recentelijk speciaal voor dit rapport verzameld zijn en door een samenvatting te geven van de uitkomsten van een aantal eerdere Nederlandse onderzoeken, die alle van na de jaren zestig en zeventig dateren, en waarbij het zowel om grootschalige enquêtes als om uitgebreide vraaggesprekken met verschillende generaties binnen families gaat. Uit vrijwel al het beschikbare onderzoek komt naar voren dat herkerkelijkheid vanuit buitenkerkelijke milieus een zeldzaamheid is. Wat betreft de kerkelijke godsdienstigheid is het socialisatiesucces van niet-gelovige, niet-kerkelijke milieus overweldigend; vrijwel alle kinderen uit deze milieus zetten de godsdienstige distantie van hun ouders voort. Anders gezegd: de dynamiek in kerkelijk godsdienstig Nederland is vrijwel uitsluitend terug te voeren op veranderingen binnen kerkelijke en gelovige milieus.⁵ Wat betreft de godsdienstige socialisatie luidt de hamvraag niet of er nog algemene samenhangen vallen waar te nemen tussen het gedrag van ouders en dat van kinderen: een meer relevante vraag is waarom het ene kind wel en het andere niet bereid is de godsdienstige betrokkenheid van zijn ouders over te nemen (en waarom dit voor kinderen uit het ene gelovige milieu wel, en voor die uit een ander gelovig milieu niet opgaat), en in welke opzichten het kind daarbij beïnvloed wordt door de houding van zijn ouders. Deze vragen komen aan de orde in de nu te bespreken onderzoeken.

Om te beginnen zijn er de gegevens uit een aantal *enquêtes* onder jongeren, die ook naar de houding van hun ouders informeren. In die *enquêtes* wordt steeds de doorslaggevende rol van de ouders en de levensbeschouwelijke sfeer binnen het ouderlijk gezin vastgesteld, die – vooral bij het belang dat jongeren toekennen aan hun overtuiging, hun kerkelijke deelname, de private praktisering in de vorm van bidden en Bijbellesing, en de relatie tussen kerkgang en geloof – duidelijk groter is dan die van de vriendenkring, de levensbeschouwelijke vorming op school, de contacten met kerkelijke vertegenwoordigers, en de media (Stoffels en Dekker 1987; De Hart 1990; Jongsma-Tielemans 1991). Met vrijwel alle andere socialisatieonderzoekers concluderen Van der Slik en Scheepers

(1997: 58): 'Godsdienstigheid vindt haar basis in de religieuze opvoeding in het ouderlijk gezin. Echter, eenmaal losgekomen van de ouders blijken er nauwelijks secundaire socialisatie-agenten in Nederland aanwezig te zijn die er zorg voor dragen dat datgene wat men van de ouders heeft meegekregen, wordt vastgehouden'.

De jongerenenquêtes leveren de conclusie op dat in milieus waarin het geloof van de ouders niet manifest wordt of betekenisloos blijft voor de kinderen, de kans aanzienlijk groter is dat jongeren een onverschillige houding tegenover godsdienst ontwikkelen en de weg naar de onkerkelijkheid inslaan (Ter Bogt 1987; De Hart 1990; Alma 1993; vgl. Van der Ploeg 1985; Benjamins en Van der Ploeg 1988). Vooral in katholieke gezinnen wordt een vermindering van de christelijke godsdienstigheid geconstateerd: ouders praktiseren het geloof minder dan eerder in hun leven en de invloed van de kerk is afgenomen (beide vooral bij de vaders); het eigen geweten is belangrijker geworden (Andree 1983, 1987). In katholieke milieus speelt de godsdienst in de ogen van de kinderen ook doorgaans een geringere rol dan in protestantse gezinnen (De Hart 1990; Van Dijk-Groeneboer en Maas 2000; Pieper en Vermeer 2001).

Waar in enquêtes het terrein vooral aan de oppervlakte wordt verkend, steekt *kwalitatief onderzoek* de spade vaak dieper in de grond. In een aantal van die kwalitatieve onderzoeken zijn meerdere generaties binnen families onderzocht. Een godsdienstig huiselijk milieu is een voorwaarde voor de ontwikkeling van godsdienstigheid bij de kinderen, waarbij vooral gewoontevorming – via kerkgang en gezamenlijk gebed – belangrijk is, evenals een voor de kinderen manifesterende, persoonlijke doorleefdheid bij de ouders (o.a. Andree 1983). Naast de gezinsgewoonten speelt de sociale inbedding daarvan een rol: met name de verwevenheid met een geloofsgemeenschap (kerkgemeente) en ook wat de kinderen op school leren. Gelovigheid zonder kerkelijkheid beklijft niet op de langere duur of krijgt een geheel eigen inhoud (Andree 1983; Lanser-van der Velde 2000). In grote lijnen komt het geloof van de kinderen qua vorm en inhoud overeen met dat van hun ouders, maar het speelt meestal wel een minder grote rol in hun leven (Andree 1983). Volgens Vergouwen is het eerder een bepaalde houding tegenover religie en zingeving (de 'zingevingsstijl') die ouders op hun kinderen overdragen dan expliciete en specifieke praktijken of denkbeelden. In 87% van de door haar onderzochte gezinnen bleek die 'zingevingsstijl' bij ouders en kinderen gelijk te zijn (Vergouwen 2001). Kinderen leren (on)gelovig te worden. Er is een duidelijke relatie tussen de godsdienstigheid – of de zingevingstijl – van de ouders en die van hun kinderen (Andree 1983; Van der Slik 1992; Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000; Vergouwen 2001). Bij de invloed van ouders op hun kinderen overheerst die van de moeder (Andree 1983). Over het algemeen blijken zowel de verbanden als de overeenkomsten tussen ouders en kinderen sterker wat betreft de religieuze praktijken dan wat betreft de religieuze overtuigingen. De verklaring die daarvoor gegeven wordt is dat gedragingen zich makkelijker laten controleren door de ouders en dat kinderen ook veelal de opvattingen van hun ouders gewoonweg niet kennen (Acock en Bengtson 1978; Van der Slik 1992); 'Die Gedanken sind frei, wer kann sie erraten?' – daar lijkt het inderdaad op. Welke onderdelen van de levensbeschouwelijke opvoeding leggen het meeste gewicht in de schaal met betrekking

tot de godsdienstige houding van kinderen? Daarover bestaat geen overeenstemming. Volgens sommige auteurs komt het vooral aan op de authenticiteit en doorleving van het geloof bij de ouders (Van der Ploeg 1985; Benjamins en Van der Ploeg 1988 Ter Bogt 1987; Alma 1993); andere wijzen op de aansluiting bij het kerkelijk leven (Andree 1983a, 1983b; Lanser-van der Velde 2000), en volgens weer andere is de levensbeschouwelijke communicatie tussen ouders en kinderen het meest bepalend (Nieuwenhuis 1978; Van der Slik 1992) en zijn stimulansen tot zelfstandig gebed en Bijbellesing eveneens van belang (Stoffels en Dekker 1987).

Ouders beïnvloeden het gedrag van hun kinderen zowel op directe wijze als indirect. Op directe wijze gebeurt dit doordat kerkbezoek en gezamenlijk gebed de kerkgang en het bidden door de kinderen stimuleren; open gesprekken met de ouders over het geloof bevorderen hun religieuze interesse – wat allemaal niet betekent dat kinderen de ouderlijke houding kopiëren, wel dat zij godsdienstig gemotiveerd worden (Van der Slik 1992; vgl. Jongsma-Tielemans 1991). Indirecte beïnvloeding vindt plaats via het beeld dat kinderen zich vormen van de betekenis die het geloof voor de ouders heeft. Het is dit beeld van de ouderlijke godsdienstigheid dat doorslaggevend is, meer dan wat de ouders feitelijk geloven (Acock en Bengtson 1980). Het vormt zich via wat kinderen aan betrokkenheid bij hun ouders waarnemen en door wat voor hen inzichtelijk gemaakt wordt in gesprekken met de ouders (Andree 1983; Van der Slik 1992; Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000). In meerdere studies wordt gewezen op het belang van de geloofscommunicatie tussen de verschillende generaties bij de overdracht van godsdienstige houdingen en gedragingen; vooral die van Vergouwen en Elshof gaan hier zeer uitvoerig op in (Vergouwen 2001; Elshof 2009; vgl. Timmers-Huigens 1997; Lanser-van der Velde 2000). Hier is geen sprake van eenrichtingsverkeer, maar van ‘wederkerig geloofsleren’: kinderen ondergaan niet slechts passief de invloed van de ouders, maar voeden deze tot op zekere hoogte ook op (Lanser-van der Velde 2000).

Uitkomsten van nieuw onderzoek

Volgens een bekende uitspraak van Søren Kierkegaard moet het leven voorwaarts worden geleefd, maar kan het alleen achterwaarts begrepen worden.⁶ Geheel in de geest van de Socrates van Kopenhagen blikken we met onze respondenten terug aan de hand van enkele vragen naar godsdienstige praktijken in hun jeugd, om vervolgens het voorwaarts leven in beeld te brengen via informatie over hoe hun kinderen staan tegenover deze praktijken (gemeten via de houding van het oudste uitwonende kind). In een speciaal voor dit Sociaal en Cultureel Rapport gehouden enquête is de respondenten gevraagd of zij in een bepaald geloof zijn grootgebracht, of ze zich momenteel nog tot een kerkgenootschap of godsdienstige groepering rekenen, en of ze hun kinderen in een bepaald geloof opvoeden dan wel hebben opgevoed. Voorts is geïnformeerd naar het bezoeken van kerkdiensten of godsdienstige bijeenkomsten tijdens de eigen kinderjaren (‘laten we zeggen: toen u ongeveer 15 jaar oud was’), hoe dat tegenwoordig is en – indien men een of meer uitwonende kinderen heeft – hoe dat bij hen is. Ten slotte wilden we weten of bij de respondent thuis, tijdens de kinderjaren, gezamenlijk gebeden werd of uit de Bijbel gelezen (bijvoorbeeld bij de maaltijden), hoe dat tegenwoordig is bij de respon-

dent thuis, en – in het geval van uitwonende kinderen – hoe het er bij dezen aan toe gaat (tabel 4.1).

Tabel 4.1

Godsdienstigheid bij ouders die in een geloof zijn opgevoed en minstens één uitwonend kind hebben, tijdens hun kinderjaren, tegenwoordig, en bij hun kind(eren) (in absolute aantallen)

	respondent is zelf grootgebracht als		
	rooms- katholiek (n = 287)	Nederlands- hervormd (n = 139)	gereformeerd (n = 74)
beschouwt zichzelf momenteel als kerklid	46	45	66
wv.			
rooms-katholiek	45	2	0
Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	0	35	41
anders	1	8	26
heeft zijn kind(eren) opgevoed in een geloof	60	55	81
wv.			
rooms-katholiek	59	1	0
PKN (Samen op Weg)	0	30	34
Nederlands-hervormd	0	21	5
gereformeerd	0	1	36
anders	0	1	5
eigen kerkgang tijdens de kinderjaren			
minstens eenmaal per week	73	41	76
een of enkele keren per maand	12	29	16
minder dan eenmaal per maand	8	11	0
nooit of bijna nooit	7	19	8
eigen kerkgang tegenwoordig			
minstens eenmaal per week	11	16	46
een of enkele keren per maand	9	15	3
minder dan eenmaal per maand	18	5	8
nooit of bijna nooit	62	64	43
kerkgang oudste uitwonende kind			
minstens eenmaal per week	1	9	33
een of enkele keren per maand	2	5	6
minder dan eenmaal per maand	12	6	5
nooit of bijna nooit	85	79	56

Tabel 4.1 (vervolg)

	respondent is zelf grootgebracht als		
	rooms- katholiek (n = 287)	Nederlands- hervormd (n = 139)	gereformeerd (n = 74)
gezamenlijk gebed of Bijbellezing tijdens eigen kinderjaren			
(vrijwel) elke dag	47	60	91
minstens eenmaal per week	7	11	5
zelden	19	15	3
nooit	27	14	2
gezamenlijk gebed of Bijbellezing tegenwoordig			
(vrijwel) elke dag	15	27	52
minstens eenmaal per week	3	3	6
zelden	22	14	12
nooit	60	56	30
gezamenlijk gebed of Bijbellezing bij oudste uitwo- nende kind			
(vrijwel) elke dag	3	12	38
minstens eenmaal per week	3	2	6
zelden	19	18	15
nooit	75	68	41

Bron: SCP (Nederland in Generaties (NiG) 2010)

Het algemene beeld is toch wel dat zowel de ouders als hun kinderen nogal ver verwijderd zijn geraakt van het jeugdgelooft van de ouders. Lieten de ouders de band met het kerkelijk leven vieren toen hun kinderen eenmaal zelfstandig waren geworden? Brachten de kinderen hun ouders in contact met een meer seculiere moraal? Het beschikbare onderzoek laat geen conclusies toe en een eenmalige (en globale) meting kan daarover al helemaal geen uitsluitsel geven.

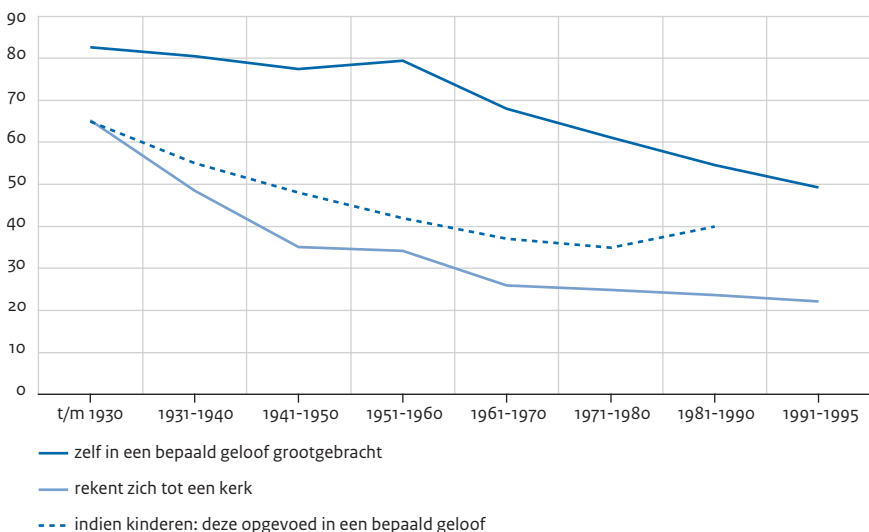
De gereformeerden vormen in alle opzichten de meest godsdienstige groep. De continuïteit tussen generaties is bij hen ook het grootst. Zij zijn duidelijk vaker dan de hervormden en de katholieken het geloof van hun kinderjaren trouw gebleven en slagen er bovendien beter in dit op hun eigen kinderen over te dragen. Tijdens hun jeugd (rond hun vijftiende levensjaar) vormden de katholieken samen met de gereformeerden de meest kerkse groepering. Bij de katholieken nam het regelmatig kerkbezoek, net als bij de hervormden, sindsdien sterk af. Teruggang was er ook bij de gereformeerden, maar toch niet zo dramatisch. Het contrast zit bij alle drie de groepen – en dan het meest nog bij de katholieken – in de huidige kerkelijke deelname van de ouders vergeleken met die in hun jeugd, en veel minder in de kerksheid van de kinderen vergeleken met de huidige kerkgang van hun ouders. Wat betreft de private geloofspraktijk (hier gemeten via gezamenlijk gebed of Bijbellezing, bijvoorbeeld rond de maaltijden) ziet het beeld er

wat anders uit. De verandering die de ouders in dit opzicht hebben doorgemaakt, is bij alle groepen ongeveer even groot. De private geloofspraktijk in gezinsverband was en is volgens onze respondenten onder protestanten – en ook hier weer bovenal in gereformeerde gezinnen – sterker ontwikkeld dan bij katholieken, een patroon dat zich voortzet bij de jongste generatie. Hier zijn het de gereformeerden die de sterkste afbrokkeling van gezamenlijk gebed en Bijbellezing te zien geven. Bij dit alles past de kanttekening dat hier een beroep is gedaan op de perceptie en het geheugen van de ondervraagden, dat het met andere woorden gaat om *self reported behaviour*. De uitkomsten worden echter bevestigd door ander onderzoek, waarbij onder meer uitvoerig is rondgeneusd in kerkelijke families en verschillende generaties zijn geïnterviewd (zie de hiervoor besproken literatuur).

In hoofdstuk 15 wordt verondersteld dat het vooral de grootouders zijn die in religieus opzicht een aparte positie innemen binnen hedendaagse Nederlandse families en dat kinderen vanuit godsdienstig perspectief veel meer met hun ouders plegen overeen te stemmen dan met hun grootouders. De figuren 4.1 tot en met 4.3 illustreren de sterke overeenkomst tussen de (on)kerkelijkheid van ouders en kinderen en het grote verschil – bij vooral het cohort 1951-1960 – met de situatie tijdens de eigen kinderjaren. Qua kerkgang en gelovige gezinspraktijk geldt: hoe jonger de ouders, des te meer overeenstemming met hun kinderen.

Figuur 4.1

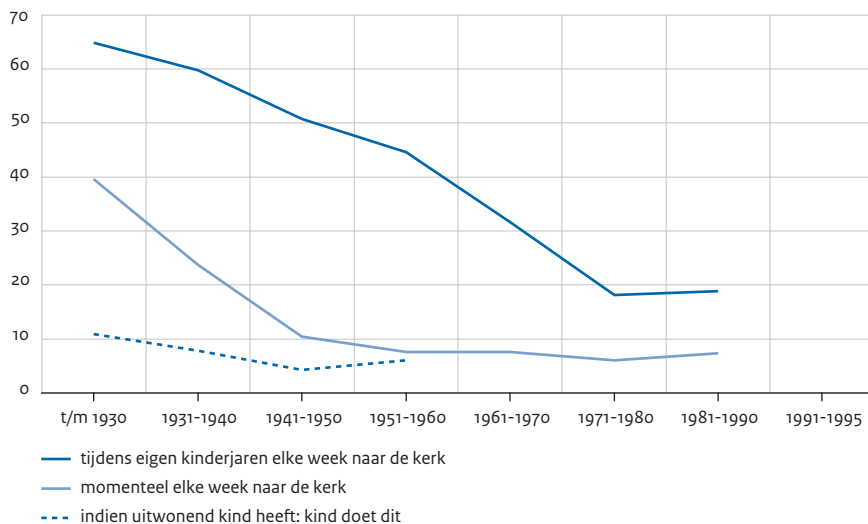
Opvoeding in geloof en kerklidmaatschap, tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Figuur 4.2

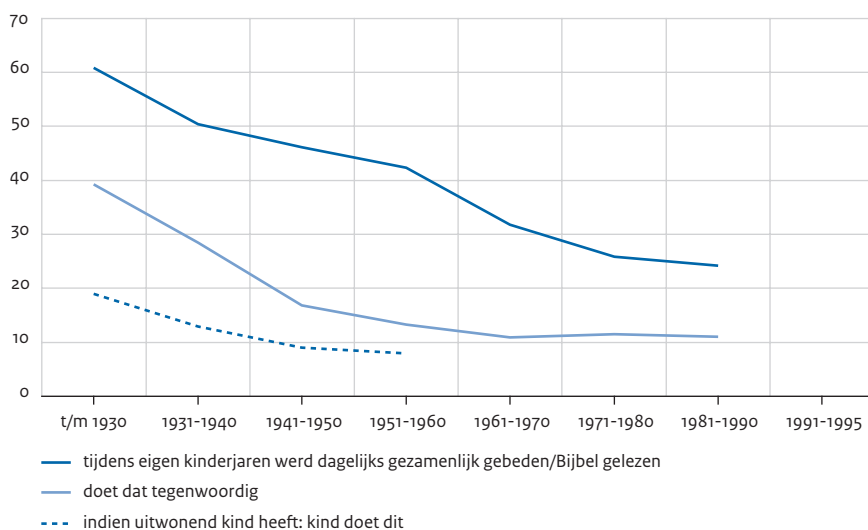
Kerkgang tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Figuur 4.3

Gezamenlijk gebed en Bijbellezing, tijdens de kinderjaren, momenteel en bij de kinderen, per geboortecohort (in procenten)

Bron: SCP (NiG'10)

Van compleet pakket naar individuele constructie

Niet alleen vroomheid, ook kerkelijke vervreemding en religieuze twijfels kan men op zijn kinderen overdragen. Sterker nog: in een ver ontkerkelijkt en ontzuild Nederland lijkt dit meestal aanzienlijk eenvoudiger dan het grootbrengen in godsdienstige en kerkelijke betrokkenheid. De christelijke godsdienst is in de afgelopen halve eeuw steeds meer teruggedrongen naar de privésfeer en tegelijkertijd hebben allerlei kerkelijke rituele praktijken aan vanzelfsprekendheid ingeboet, waardoor ouders veel meer op zichzelf raakten aangewezen bij de godsdienstige opvoeding (o.a. Andree 1983; Vergouwen 2001). Er is in dit verband gesproken van de afgebrokkelde geloofwaardigheidstructuur van de godsdienst:⁷ de bevestiging en ondersteuning van een levensvisie vanuit de sociale omgeving, waardoor die visie omkleedt wordt met een zekere vanzelfsprekendheid. Een duidelijk voorbeeld van een nog nagenoeg intacte geloofwaardigheidstructuur vormen de nog altijd streng gelovige, zeer kerkse, verzuilde en relatief gesloten milieus van een aantal kleine gereformeerde kerken, die zijn gelieerd aan een uitgebreid netwerk van op godsdienstige basis verbonden socialisatie-instanties als media, scholen en verenigingen.⁸

Lange tijd heeft ook op godsdienstig gebied een visie op socialisatie gedomineerd die als de 'pakketvisie' aangeduid zou kunnen worden. Godsdienstige opvoeding werd gezien als het integraal overdragen van een afgerond pakket levenswijsheden, praktijken en leefregels van de oude op de nieuwe generatie: zoals de ouden zongen, zo piepen de jongeren. In de afgelopen decennia heeft zich een verschuiving voorgedaan in de visie op levensbeschouwelijke socialisatie van 'overdracht' naar 'zelfontdekkend leren' (vgl. Timmers-Huigens 1997). Inmiddels wordt eerder gedacht in termen van een constructieproces dat vaak een leven in beslag neemt en er per levensfase anders uit kan zien: een verschuiving naar opvoeden als een dynamisch en actief proces, dat – en ook dat is nieuw – in twee richtingen verloopt. Vergouwen (2001: 2-4): 'De bekende metafoer van de passieve consument die het geloof met de paplepel kreeg ingegoten is vervangen door een beeld van de opvoeding als handelend subject met een eigen interpretatie van het ouderlijk geloofsaanbod'.

4.3 Jong geleerd, oud gedaan: politieke betrokkenheid en stemgedrag bij kinderen en hun ouders

Ook door degenen die niet, zoals de negentiende-eeuwse, Franse socioloog Frédéric LePlay, het opgroeien van elke nieuwe generatie als 'een invasie van kleine barbaren'⁹ zien, wordt algemeen erkend dat kinderen niet als volledig gesocialiseerde burgers geboren worden.¹⁰ Zorgen om de (vermeende) afname van sociaal kapitaal en goed burgerschap staan aan de wieg van een nieuwe golf van onderzoek naar politieke socialisatie. Binnen dat onderzoek is er veel aandacht voor de rol die ouders spelen bij de overdracht van politieke en maatschappelijke houdingen en gedrag: op welke wijze en in hoeverre brengen ouders hun waarden over op hun kinderen (Kent Jennings 2007: 38). De congruentie tussen de politieke houdingen en het gedrag van ouders en kinderen is groot; dat is een conclusie uit nationaal en internationaal onderzoek (zie voor een overzicht Kent Jennings et al. 2009). Het meeste onderzoek spitst zich toe op de

overeenkomsten in partijvoorkeur en stemgedrag, maar er is ook aandacht voor andere politieke houdingen, zoals opvattingen over burgerrechten en integratie, politiek vertrouwen en politieke betrokkenheid. In het onderzoek naar de congruentie tussen het gedrag en de houdingen van ouders en hun kinderen staat het transmissiemodel centraal: de overeenkomsten tussen ouders en kinderen zouden een uitkomst zijn van sociale invloed en leerprocessen binnen het gezin (Kent Jennings et al. 2009: 783). Maar er kan ook overlap zijn zonder dat er sprake is van transmissie: bijvoorbeeld omdat ouders en kinderen zich in dezelfde sociaaleconomische omstandigheden bevinden en mensen in dezelfde omstandigheden nu eenmaal vaker dezelfde houdingen hebben (Glass et al. 1986; Vollebergh et al. 2001). Een nieuw onderwerp in het onderzoek naar politieke socialisatie is de mogelijkheid dat politieke opvattingen langs genetische weg van ouders op kinderen worden overgedragen. Onderzoek naar tweelingen wijzen in die richting, hoewel er ook bedenkingen zijn bij dit type onderzoek (Kent Jennings et al. 2009: 796).

In het vervolg van deze paragraaf gaan we niet verder in op het hoe en waarom van de overdracht van politieke waarden van ouders op kinderen. In plaats daarvan kijken we – heel beschrijvend – hoe groot de congruentie tussen kinderen en hun ouders is op het gebied van politieke interesse en stemgedrag.

Politieke betrokkenheid: discussies in de jeugd en huidige interesse

Een van de politieke houdingen die ouders kunnen doorgeven aan hun kinderen, is die van politieke betrokkenheid of interesse. In hoofdstuk 15 zal aandacht worden besteed aan de ontwikkeling van politieke interesse in verschillende generaties. Hier zijn we geïnteresseerd in de vraag of kinderen uit gezinnen waar aandacht is voor politiek, zelf ook meer politiek geïnteresseerd zijn. Dat blijkt het geval te zijn: zowel uit het onderzoek Nederland in Generaties (NiG) als uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO)¹¹ blijkt dat mensen die vroeger thuis veel over politiek praatten, nu vaker politiek geïnteresseerd zijn of zelf thuis over politiek praten. Daarbij geldt het 'vroeger thuis over politiek praten' als ruwe indicator voor de politieke betrokkenheid van de ouders. Uit het NiG blijkt dat in de meeste gevallen (78%) mensen die vroeger thuis over politiek spraken, dat nu thuis ook doen; slechts 22% heeft deze 'traditie' niet voortgezet. Een groot gedeelte van de mensen (44%) praatte vroeger thuis niet over politiek, maar doet dat nu wel. Ook in het NKO (zie tabel 4.2) zien we dat er een verband is tussen politieke interesse van een respondent en het vroeger thuis over politiek praten, maar het verband is verre van perfect. Mensen die vroeger thuis tamelijk vaak over politiek praatten hebben naast een hogere politieke interesse ook meer extern politiek vertrouwen (dat wil zeggen dat ze veel vertrouwen hebben in de responsiviteit van het systeem) en meer intern politiek vertrouwen (veel vertrouwen in hun eigen mogelijkheden om de politiek te beïnvloeden); daarnaast zijn ze minder politiek cynisch.

Tabel 4.2

Samenhang tussen vroeger thuis over politiek praten^a en politieke houdingen nu, bevolking 18+, 2006 (in procenten)

	allen	praatte vroeger thuis over politiek.	
		wel	niet
hoge politieke interesse (score 3-4) ^b	23	34	17
veel extern politiek zelfvertrouwen (hoogste score)	36	41	33
veel intern politiek zelfvertrouwen (hoogste score)	11	19	8
hoge score politiek cynisme (score 3)	21	18	22

a De respondenten werd de volgende vraag voorgelegd: 'Dan wil ik u nu enkele vragen stellen over de periode waarin u 10 tot 16 jaar was. Werd er toen bij u thuis veel, tamelijk veel, weinig of niet over politieke onderwerpen gesproken?'

b In de politieke interesse score zijn vier vragen over politieke interesse gecombineerd. De score loopt van 0-4.

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

Met behulp van een meervoudige regressie kunnen we bekijken of het verband tussen vroeger thuis over politiek praten en de selectie van politieke houdingen in tabel 4.2 overeind blijft wanneer we controleren voor opleidingsniveau, leeftijd en geslacht. Voor politieke interesse en intern politiek zelfvertrouwen is dat het geval. De effecten van opleidingsniveau (hogeropgeleiden zijn vaker geïnteresseerd en hebben meer zelfvertrouwen) en leeftijd (de politieke interesse en het zelfvertrouwen van ouderen zijn hoger dan die van jongeren) zijn wel sterker dan die van het vroeger thuis over politiek praten. Bij extern politiek zelfvertrouwen en politiek cynisme valt het verband weg wanneer het opleidingsniveau wordt meegenomen. Kortom: over het algemeen lijkt op te gaan dat mensen uit gezinnen waarin over politiek werd gepraat, zelf ook eerder over dit onderwerp in hun gezin praten en meer politieke interesse hebben. Vermoedelijk speelt wel een zekere vertekening een rol: het is mogelijk dat mensen die geïnteresseerd zijn zich zulke gesprekken nog herinneren, terwijl mensen die niets om politiek geven nooit veel aandacht hebben gehad voor zulke discussies.

Stemgedrag: overeenkomsten tussen ouders en kinderen

Uit eerder onderzoek blijkt dat er veel *overlap* is tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen. Het effect van ouders op kinderen is groter in gezinnen die sterk 'gepolitiseerd' zijn (dat wil zeggen: waar veel over politiek wordt gesproken). Ook is het effect sterker wanneer de opvattingen van ouders eensgezind zijn. Verder blijkt de partijvoorkeur van vaders meer invloed te hebben op de partijvoorkeur van zonen, terwijl de voorkeur van moeders meer invloed heeft op die van dochters (Nieuwbeerta en Wittebrood 1995: 243). Het meeste onderzoek naar stemgedrag spitst zich toe op de Verenigde Staten. Daar wordt verondersteld dat de congruentie tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen groot is omdat ouders hun partijidentificatie doorgeven aan hun kinderen. Uit de literatuur is bekend dat de samenhang tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen in landen met een meerpartijensysteem

(zoals Nederland) minder sterk is (Nieuwebeerta en Wittebrood 1995; Ventura 2001). Hier identificeren veel mensen zich met meerdere ideologisch aan elkaar verwante partijen, waardoor de identificatie met één partij niet zo sterk is (Van der Eijk en Niemöller 1983). Bovendien is het Nederlandse partijensysteem instabieler dan dat in de vs: partijen fuseren, houden op te bestaan of er komen nieuwe partijen op. Met deze nieuwe partijen kunnen de ouders geen band hebben gehad. Daarom zouden ouders in landen zoals Nederland niet de partijidentificatie op hun kinderen overdragen, maar eerder hun voorkeur voor een partijblok of hun houding op de links-rechtsschaal (Ventura 2001).

We onderzoeken op twee manieren wat de relatie is tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen. Om te beginnen kijken we op basis van gegevens uit een huishoudensenquête naar de overeenkomsten tussen de partijvoorkeur van ouders en die van hun thuiswonende kinderen op hetzelfde punt in de tijd. Deze enquêtegegevens zijn afkomstig uit het Aanvullend voorzieningengebruikonderzoek (AVO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Met behulp van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) bestuderen we vervolgens de relatie tussen het stemgedrag van een respondent nu en het herinnerd stemgedrag van de ouders.

Op basis van het AVO-bestand kunnen we kijken of ouders en hun thuiswonende kinderen bij de laatste verkiezingen op dezelfde of juist op verschillende partijen hebben gestemd. De beperking van het AVO is dat het om een klein aantal respondenten gaat en dat alleen thuiswonende kinderen tussen 18 en 25 jaar in het onderzoek worden meegenomen. Thuiswoners in deze leeftijdscategorie vertonen wellicht meer overeenkomsten met hun ouders dan mensen van deze leeftijd die het ouderlijk huis al zijn 'ontvlucht'. De AVO-gegevens laten zien dat er een sterk verband is tussen het stemgedrag van de ouders en dat van thuiswonende kinderen.¹² De aantallen kinderen die stemmen op partijen zoals VVD, PvdA, CDA en SP zijn ongeveer drie keer zo groot als de vader of de moeder van het kind ook op een van deze partijen stemt. In 56% van de gevallen stemt het kind op dezelfde partij als de vader en in 54% op dezelfde partij als de moeder. Deze percentages zijn nagenoeg hetzelfde in andere landen zoals Israel, de Verenigde Staten of Japan (Ventura 2001: 673). Wanneer beide ouders op dezelfde partij stemmen, kiest het thuiswonende kind in twee derde van de gevallen ook voor die partij, wat erop wijst dat de politieke socialisatie binnen de familie extra sterk is als beide ouders dezelfde politieke voorkeur hebben.

Ouders en hun (thuiswonende) kinderen stemmen dus vaak op dezelfde partijen. Maar hoe zit dat in latere levensfasen? Stemmen mensen dan nog steeds op dezelfde partij als hun ouders vroeger deden? Met behulp van het NKO krijgen we een beeld van de relatie tussen het stemgedrag van de respondenten en het herinnerd stemgedrag van de ouders. Het gebruik van een vraag naar herinnerd stemgedrag is niet zonder problemen: het gaat immers om iets wat *anderen* in een ver of minder ver *verleden* hebben gedaan. Onderzoek van De Vries et al. (2008) wijst echter uit dat wanneer gecorrigeerd wordt voor mogelijke meetfouten het effect van het stemgedrag van vaders op kinderen eerder sterker dan zwakker wordt en dat vragen naar herinnerd stemgedrag dus goed te gebruiken zijn. In het NKO van 2006 geeft 82% van de respondenten antwoord op de vraag wat zijn vader heeft gestemd, 75% beantwoordt de vraag over het stemgedrag van zijn moeder. Slechts

in een klein aantal gevallen noemt men daarbij meerdere partijen.¹³ Meer dan vier op de tien respondenten (43%) stemt op dezelfde partij als zijn of haar vader deed, eenzelfde percentage stemt qua partijvoorkeur overeen met de moeder. Bij 86% van de respondenten stemden beide ouders op dezelfde partij.¹⁴

Niet minder interessant dan de mate van overlap tussen het stemgedrag van respondenten en dat van hun ouders is de vraag op welke manier respondenten en hun ouders van elkaar *verschillen*. Van de mensen die nu op het CDA stemmen, deed 72% van de vaders dat ook, een klein deel van de ouders stemde op de PvdA (zie tabel 4.3; een tabel met overlap tussen kinderen en hun moeder laten we omwille van de ruimte achterwege). De meeste ouders van PvdA-stemmers kozen ook voor de PvdA, een kwart stemde op het CDA. De overlap tussen VVD-stemmers en hun ouders is kleiner, veel van hun ouders stemden op het CDA of op de PvdA. De ouders van de mensen die hun stem uitbrengen op GroenLinks of SP, stemden vaak op PvdA of CDA. Van bijna de helft van de ChristenUniestemmers kozen de ouders voor het CDA. Hoewel het aantal respondenten klein is, zien we dat bijna alle ouders van SGP-kiezers ook voor de SGP kozen. Ouders van PVV-kiezers hadden niet de mogelijkheid om op de PVV te stemmen, dus deze kiezers vertonen logischerwijs geen overlap met hun ouders. Wat opvalt is dat veel PVV'ers niet uit een rechtse, maar uit een linkse hoek komen: 43% van de vaders van PVV-kiezers stemde op de PvdA, 29% koos voor het CDA en 18% voor de VVD.

Tabel 4.3

Stemgedrag respondent^a versus herinnerd stemgedrag van de vader, bevolking van 18 en ouder, 2006 (in procenten)

stemgedrag vader	stemgedrag respondent							
	CDA	PvdA	VVD	GL	SP	CU	SGP	PVV
CDA of voorlopers	72	25	33	38	36	46	4	29
PvdA of voorlopers	14	59	25	29	42	14	-	43
VVD of voorlopers	8	8	37	17	9	3	-	18
GL of voorlopers	0	3	1	4	4	-	-	1
SP	0	0	-	1	3	-	-	1
D66	1	1	2	4	4	-	-	-
CU of voorlopers	2	0	0	1	0	22	4	-
SGP	1	0	1	-	0	15	92	3
anders	2	3	1	5	2	-	-	5
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
(n)	492	369	258	78	279	72	24	79

a Alleen de partijen waar meer dan 70 respondenten op stemden, zijn opgenomen in de tabel; een uitzondering vormt het SGP, vanwege de duidelijkheid van het verband.

- Nihil.

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

In tabel 4.4 kijken we of de overlap (ofwel congruentie) tussen kinderen en hun ouders in bepaalde groepen groter of juist kleiner is dan in andere groepen. We zeiden het al: in eerder onderzoek is steeds geconstateerd dat de congruentie tussen het stemgedrag van ouders en dat van hun kinderen groter is wanneer beide ouders hetzelfde stemmen. Dat beeld zien we ook in het NKO terug, al moet gezegd dat het aantal mensen die zich herinneren dat hun ouders anders stemden opvallend gering is (14%). In eerder onderzoek zagen we vaak dat vaders meer invloed hebben op zonen en moeders meer op dochters, maar die effecten zien we in de NKO-cijfers niet terug. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn klein. Mensen die vroeger thuis over politiek praatten, vertonen net zo'n grote overlap als mensen die dat niet deden; een effect van 'politisering' zien we dan ook niet terug. Wat betreft de verschillen in leeftijd kunnen we uiteenlopende verwachtingen hebben. De congruentie tussen ouders en kinderen zou in eerdere levensfasen groot zijn en daarna kunnen afnemen. Aan de andere kant zouden juist in Nederland door afnemende verzuiling en de dynamiek van het partijensysteem oudere mensen meer congruentie met hun ouders kunnen vertonen dan mensen die jonger zijn. Met wat goede wil zien we beide tendensen in deze data terug. In de groep 70+ is de overlap tussen ouders en hun kinderen het grootst. In de jongste leeftijdscategorie is de overlap groter dan onder mensen tussen de 30 en 69 jaar.

Tabel 4.4

Overlap tussen stemgedrag respondent en herinnerd stemgedrag van de ouders in verschillende groepen, bevolking van 18 en ouder, 2006 (in procenten)

	overlap met herinnerd stemgedrag van	
	vader	moeder
% overlap	43	43
stemgedrag ouders		
homogeen	47 (n = 599)	47 (n = 599)
niet homogeen	23 (n = 48)	25 (n = 53)
geslacht respondent		
man	44 (n = 368)	44 (n = 348)
vrouw	41 (n = 348)	42 (n = 52)
leeftijd respondent		
18-29 jaar	45 (n = 102)	44 (n = 95)
30-49 jaar	40 (n = 268)	41 (n = 279)
50-69 jaar	41 (n = 239)	40 (n = 222)
≥ 70 jaar	55 (n = 107)	59 (n = 104)
respondent praatte vroeger thuis over politiek		
ja	43 (n = 265)	43 (n = 259)
nee	43 (n = 446)	43 (n = 435)

Bron: SKON (NKO'06) ongewogen gegevens

Het zou in Nederland niet zozeer gaan om identificatie met een bepaalde partij die ouders doorgeven, maar meer om links-rechtsoriëntaties of houdingen ten opzichte van een bepaald blok van partijen. Wanneer we alle partijen categoriseren als 'links', 'rechts' of 'confessioneel' wordt het bovendien gemakkelijker om een vergelijking door de tijd te maken.¹⁵ Omdat er minder categorieën zijn is de overlap tussen het herinnerd stemgedrag van de ouders en dat van de respondent vanzelfsprekend groter dan wanneer we kijken naar individuele partijen (zoals we hiervoor deden). In tabel 4.5 zien we het percentage kinderen en vaders dat hetzelfde stemt sinds 1971 gestaag afnemen, maar opmerkelijk genoeg weer stijgen vanaf 2002.¹⁶ Wanneer we kijken naar de beweging in de 'blokken', kunnen we daarvoor misschien wel een verklaring geven. Die beweging laat, naast afnemende congruentie tussen vaders en kinderen, ook zien dat de trends bij individuele verkiezingen van belang zijn. Tot en met 1998 daalt het aantal kinderen dat net als hun vaders op een confessionele partij stemt, maar in 2002 en 2006 doet het CDA het weer goed bij de verkiezingen en stijgt dit percentage. Ook de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2002 zien we terug, in 2006 doen de linkse partijen het goed en stemmen meer kiezers net als hun vader weer op een linkse partij. De gestegen overlap tussen vaders en hun kinderen in 2006 kan dus goed het gevolg zijn van het herstel van confessionele en linkse partijen.

Bij de confessionele partijen valt op dat bijna alle mensen die op zo'n partij stemmen, een vader hebben die dat ook deed. Alleen in jaren waarin de confessionele partijen het goed doen, krijgen zij er wat kiezers bij die niet in de confessionele traditie staan. De groep 'rechtse' partijen is de kleinste groep waarin sinds 2002 een grote toename van kiezers heeft plaatsgevonden (in sommige jaren omvat deze groep alleen de VVD, soms ook een andere kleine rechtse partij). Net als in tabel 4.4 zien we dat slechts bij een klein gedeelte van de rechtse kiezers de vader ook op een rechtse partij stemde, vaker stemde deze op een confessionele partij (cijfers niet gepresenteerd).

Tabel 4.5

Overlap tussen stemgedrag respondent en herinnerd stemgedrag van de vader, bevolking 18 en ouder, 1971-2006 (in procenten)

	1971	1972	1977	1986	1989	1994	1998	2002	2006
% overlap	74	71	70	62	62	56	56	55	61
vader stemde X en respondent doet dat ook									
links	85	78	82	74	77	79	78	62	72
confessioneel	71	69	66	56	58	42	42	53	57
rechts	62	63	57	59	42	59	54	46	46
respondent stemt X en vader deed dat ook									
links	56	64	60	56	51	49	53	49	56
confessioneel	95	90	93	80	83	92	91	83	78
rechts	37	31	28	39	37	35	28	25	37

Bron: SKON (NKO'71-'06) (samengevoegde gegevens, zie Todosijevic et al. 2010) ongewogen gegevens

Politiek-bestuurlijke families in Nederland

Zijn er in Nederland politiek-bestuurlijke families? Vroeger bestonden ze in ieder geval. De familie Martens bijvoorbeeld heeft meer dan twee eeuwen lang een bijdrage geleverd aan het bestuur van de stad Utrecht. In april 1670 werd Jacob Martens tot vroedschapslid benoemd, in 1861 zou zijn (verre) nazaat Jan Louis Anne Martens de Utrechtse raadszaal betreden (De Bruin en Pietersma 2002). Dat er ook nu nog in een aantal gevallen sprake is van familieverbanden tussen politici en bestuurders staat buiten kijf. Coen Teulings (directeur CPB) en de broers Staf Depla (wethouder in Eindhoven), Frank Depla (raadslid Eindhoven) en Paul Depla (burgemeester Heerlen) zijn alle vier kleinzonen van voormalig Tweede Kamerlid, minister en vicepremier Frans Teulings. Martina Tjeenk Willink, lid van de Eerste Kamer gedurende de periode 1946-1969, is een tante van de huidige vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink. Frits Bolkestein is een kleinzoon van oud-minister Gerrit Bolkestein. De grootvader van de huidige minister Donner was ook minister en zijn betovergrootvader was lid van de Tweede Kamer. Saskia Noorman-den Uyl is de dochter van oud-minister-president Joop den Uyl. Binnen de familie Patijn zijn ook aardig wat bestuurders en politici te vinden; zowel de vader als de twee grootvaders en ook een overgrootvader van Schelto Patijn waren lid van de Tweede Kamer. Drees senior en Drees junior waren beiden minister en lid van de Tweede Kamer, en twee dochters van Drees junior zijn getrouwd (geweest) met Jacques Wallage, voormalig lid van de Tweede Kamer, staatssecretaris en burgemeester van Groningen.

Het lijkt er dus op dat de familie, zowel vroeger als nu, een factor van betekenis is voor de politieke en bestuurlijke carrière van individuen. Van Liefvering en Steyvers (2009: 130) onderscheiden twee grote voordelen voor kinderen die in de voetsporen van hun ouders treden, namelijk de overdracht van vaardigheden die specifiek zijn voor het beroep, en de naamsbekendheid. 47% van de vaders en 32% van de moeders van de door Liefvering en Steyvers (2009) geënte Belgische burgemeesters was lid van een politieke partij; 23% van de vaders was daarnaast actief betrokken bij partijcampagnes of vergaderingen van de partij. Zijn dit soort familieverbanden in de Nederlandse politiek en het Nederlandse bestuur sterker of zwakker geworden de afgelopen eeuw? Tabel 4.6 laat zien dat gedurende de periode 1848-2010 het percentage ministers van wie zowel de vader als de grootvader politiek actief waren, is afgenomen van 27% naar 0% en dat het aandeel ministers met een of meer politiek actieve familieleden is teruggelopen van 61% naar 19%. Het lijkt het er dus op dat, in ieder geval wat betreft het ministersambt, de familie een minder grote rol speelt dan vroeger. In het kabinet-Balkenende IV waren er vier ministers met een vader (Verhagen, Van der Laan en Eurlings) of grootvader (Donner) die een functie vervulde in de lokale of landelijke politiek: 25% van het totale aantal ministers. Geen van de ministers uit dit kabinet heeft zowel een vader als een grootvader die actief was in de politiek. Vergelijken we het kabinet-Balkenende IV bijvoorbeeld met het kabinet-Heemskerk een eeuw eerder, dan zien we dat van tien van de in totaal veertien ministers (71%) familieleden bekend zijn met een politieke functie. In dat kabinet zaten overigens ook twee broers, namelijk L.H.W. Regout, minister van Waterstaat, en E.R.H. Regout, minister van Justitie, van wie de vader raads- en Statenlid was, de ene grootvader Regout senator en raadslid en de andere grootvader raads- en Statenlid (Seckers 1991: 102). De laatste decennia lijkt het percentage ministers met familieleden die actief zijn in de politiek zich te stabiliseren rond de 20%.¹⁷ Dit aandeel is aanzienlijk lager dan bijvoorbeeld een eeuw geleden, maar het is duidelijk dat ook tegenwoordig de gemiddelde minister van huis uit een aanzienlijk sterkere politieke socialisatie heeft ondergaan dan de gemiddelde Nederlander.

Tabel 4.6

Ministers uit families waarin zowel vader als grootvader(s) politiek actief waren, afgezet tegen alle ministers met een of meer politiek actieve familieleden (in procenten)^a

politiek actieve familieleden	1848-1888	1888-1918	1918-1940	1946-1967	1967-1990	1991-2010
vader en grootvader	27	29	10	9	-	-
familieleden (nationaal)	37	35	21	13	11	6
familieleden (lokaal)	24	19	15	26	9	13
Totaal politiek actieve familieleden	61	54	36	39	20	19
(n)	(118)	(72)	(61)	(68)	(89)	(79)

- a De gegevens in deze tabel, afkomstig uit Secker 1991, zijn voor de periode 1991-2010 aangevuld met gegevens die beschikbaar zijn gesteld op de website Parlement & Politiek van het Parlementair Documentatie Centrum (www.parlement.com). Voor deze periode is gekeken naar familieleden in de eerste en tweede graad.
- Nihil.

Leesvoorbeeld: Van de ministers tussen 1848 en 1888 had 27% zowel een politiek actieve vader als grootvader; in diezelfde periode had een meerderheid (61%) minstens één politicus in de familie.

Bron: Secker (1991: 105) SCP-bewerking

Hoe belangrijk is de blootstelling aan politieke socialisatie voor Tweede Kamerleden? Van den Berg (1983) heeft de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden onderzocht voor de periode 1849-1967. Zijn conclusie is dat het percentage Kamerleden met een vader zonder ervaring in hoge overheidsfuncties¹⁸ of vertegenwoordigende ambten zoals dat van Kamerlid, de *homines novi*, geleidelijk aan is gestegen van respectievelijk 39% en 42% in 1871 naar 85% en 86% in 1937. Na 1937 is dit percentage iets afgenomen. In 1970 hadden twee van de in totaal 158 Kamerleden een vader die minister was, drie Kamerleden hadden een burgemeester als vader en zeven een wethouder; zes vaders waren ook Tweede Kamerlid en één vader was gemeenteraadslid; van vijf vaders is het beroep niet bekend. In 1970 had dus ongeveer 12% van alle Kamerleden een vader met politieke ervaring. Het percentage politieke *homines novi* onder de Kamerleden, althans waar het de politieke ervaring van de vader betreft, was in dat jaar dus maximaal 88%. Het aantal Kamerleden met een politiek ervaren grootvader is geringer: in 1970 bevonden zich onder deze grootvaders één minister, drie wethouders en twee Tweede Kamerleden. Van 53 Kamerleden was het beroep van beide grootvaders overigens onbekend. Twee keer is er sprake van een 'politieke familie' (Secker 1991: 98) waarin zowel de vader als een van de grootvaders van het Kamerlid een politieke functie uitoefende, namelijk in het geval van het Kamerlid Van den Bergh (wiens vader en grootvader ook lid van de Tweede Kamer waren), en in het geval van het Kamerlid Nederhorst (wiens vader en grootvader beiden wethouder in Gouda waren, en die zelf in de Goudse gemeenteraad zat voordat hij toetrad tot de Kamer).¹⁹

In 1990 is meer dan de helft van de vaders van Kamerleden lid van een politieke partij – ter vergelijking: bij de (kiesgerechtigde) Nederlandse bevolking was dit slechts 3,2% in 1989²⁰; van een vijfde van de Tweede Kamerleden was de vader ook een bestuurslid binnen de partij. In een enquête onder Kamerleden in 1990 werd gevraagd naar de politieke activiteit van familieleden. 30% van de Tweede Kamerleden in 1990 had een of meer personen in de familie die lid waren van de Eerste of Tweede Kamer, provinciale staten of een gemeenteraad en 16% had een familielid dat minister, gedeputeerde, burgemeester of wethouder is of was (Daalder 1992: 42). Het spreekt voor zich dat deze percentages aanzienlijk hoger zijn dan het gemiddelde onder de Nederlandse bevolking. De conclusie van Van den Berg en Van den Braak (2004: 75) dat ‘nog altijd voor een relatief groot aantal Kamerleden geldt dat zij opgroeiden in een politiek-bestuurlijk milieu’ lijkt dus zeker terecht. In zowel 1968 als 1990 werd aan Kamerleden gevraagd hoe groot de belangstelling van hun ouders was voor politieke vraagstukken toen de Kamerleden zelf nog jong waren. In 1968 gaf 32% van de Tweede Kamerleden aan dat de belangstelling van de vader respectievelijk ‘groot’ was, 23% omschreef die belangstelling zelfs als ‘zeer groot’; in 1990 waren deze percentages 42% en 20% (Daalder 1992: 39). Met andere woorden: meer dan de helft van de Kamerleden in zowel 1968 als 1990 had een vader met een grote of zeer grote belangstelling voor politieke vraagstukken. In de SCP-enquête Nederland in Generaties wordt aan de respondent gevraagd of er tijdens zijn kinderjaren thuis veel over politiek werd gesproken. 5% beantwoordt deze vraag met ‘veel’ en 20% geeft aan dat er thuis ‘tamelijk veel’ over politieke onderwerpen werd gepraat. Aangenomen dat er in gezinnen waarvan de vader een grote of zeer grote belangstelling heeft voor politieke vraagstukken tamelijk veel of veel over politiek wordt gesproken, kunnen we concluderen dat Kamerleden grofweg twee keer zo vaak uit een gezin met een grote politieke belangstelling komen dan de gemiddelde Nederlander.

4.4 Maatschappelijke socialisatie: verenigingsleven en vrijwilligerswerk bij ouders en kinderen

Vergeleken met de aanzienlijke hoeveelheid literatuur over politieke socialisatie binnen de familie zijn er slechts een paar studies die de rol van de familie met betrekking tot het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk hebben onderzocht (Janoski en Wilson 1995: 273). Het lijkt echter aannemelijk dat de familie en socialisatie binnen de familie ook voor het vrijwilligersleven van grote betekenis zijn. De kans dat een Amerikaan vrijwilligerswerk doet, is twee keer zo groot indien zijn ouders als vrijwilligers actief waren en er is zelfs een speciaal woord voor kinderen die in de voetsporen van hun, als vrijwilligers actieve, ouders treden: *legacy volunteers*. (Mustillo et al. 2004: 531). Ouders kunnen de participatie van hun kinderen in allerlei maatschappelijke activiteiten vergroten door het kind aan te moedigen en emotionele steun te geven bij de activiteiten die het ontplooit (Fletcher et al. 2000). Ook in Nederland is de familie waarin het kind is grootgebracht bepalend voor de kans dat het kind vrijwilligerswerk doet (Bekkers 2005, 2007). Zelfs nadat er rekening is gehouden met de religieuze achtergrond van de ouders, hebben kinderen van ouders die vrijwilligerswerk deden toen het kind zelf ongeveer 15 jaar oud was, significant meer kans tegenwoordig ook zelf als vrijwilliger actief te zijn.

Kinderen van ouders die naar de kerk gaan, die een hoger opleidingsniveau hebben, of die vroeger als vrijwilliger actief waren, doneren meer aan goede doelen.

Er zijn positieve verbanden tussen het lidmaatschap van, of het als vrijwilliger actief zijn voor, een maatschappelijke organisatie²¹ van de vader of de moeder en dat van het kind (tabellen 4.7 en 4.8). De gevonden verschillen zijn aanzienlijk. Een kind heeft bijvoorbeeld een twee keer zo grote kans lid te zijn van een maatschappelijke organisatie als beide ouders daar ook lid van zijn, dan wanneer zij beiden geen lid zijn.

Tabel 4.7

Lidmaatschap kinderen naar lidmaatschap ouders (in procenten)

	maatschappelijke organisatie (% kinderen lid)		
	alle kinderen	jongens	meisjes
allen ^a	14	15	14
geen van beide ouders	11	13	10
alleen de vader	13	12	15
alleen de moeder	16	15	17
beide ouders	21	20	21

a Ongeacht het lidmaatschap van de ouders.

Bron: SCP (AVO'07)22

Vergeleken met de situatie dat geen van de ouders lid is van een maatschappelijke vereniging vergroot het lidmaatschap van alleen de vader niet de kans dat het kind lid is van een maatschappelijke vereniging. Bij de moeder is dit wel het geval.²³ Kinderen imiteren dus vooral hun moeder als het gaat om het wel of niet lid worden van een maatschappelijke vereniging. Maar misschien is het niet zozeer het lidmaatschap van de moeder als wel haar opleidingsniveau of de omvang van het huishoudensbudget waardoor het kind eerder geïnteresseerd is in respectievelijk (financieel) in staat is om lid te worden van een maatschappelijke vereniging. En inderdaad, als we niet alleen rekening houden met het huishoudensinkomen maar ook met het opleidingsniveau van de ouders is er geen significant verband meer waarneembaar tussen het lidmaatschap van de moeder en dat van het kind. In alle gevallen blijft er echter een sterk verband tussen het lid zijn van beide ouders van een maatschappelijke vereniging en dat van het kind. Daarbij is het opvallend dat jongens minder snel in de maatschappelijke voetsporen van hun ouders treden dan meisjes. Slechts als beide ouders lid zijn van een maatschappelijke vereniging vergroot dit de kans dat hun zoon dit ook zal zijn.²⁴ Bij meisjes vergroot het lidmaatschap van alleen de moeder de kans dat ze zelf ook lid is van een maatschappelijke vereniging zelfs als rekening wordt gehouden met het huishoudensinkomen en het opleidingsniveau van de ouders.²⁵ Ten slotte is het waarneembare verband tussen ouders en hun kinderen bij het doen van vrijwilligerswerk aanzienlijk zwakker dan bij het lidmaatschap van maatschappelijke verenigingen. Dit komt onder meer door het geringe percentage kinderen dat als maatschappelijk vrijwilliger actief is, waardoor het moeilijker wordt significante verschillen waar te nemen (zie tabel 4.8).

Tabel 4.8

Vrijwilligerswerk kinderen naar vrijwilligerswerk ouders (in procenten)

	maatschappelijk vrijwilliger (% kinderen)		
	alle kinderen	jongens	meisjes
allen ^a	6	5	7
geen van beide ouders	5	5	6
alleen de vader	7	7	8
alleen de moeder	6	4	9
beide ouders	9	9	10

a Ongeacht het lidmaatschap van de ouders.

Bron: SCP (AVO'07)

Alleen als beide ouders als vrijwilliger actief zijn, vergroot dit de kans dat hun kind dat ook is. De analyses op basis van het AVO 2007 ondersteunen dus de bevindingen van Bekkers (2005, 2007) dat er een positief verband is tussen het feit dat de ouders vrijwilligerswerk doen of lid zijn van een maatschappelijke organisatie, en de kans dat hun kind lid is van een maatschappelijke organisatie of zich daar als vrijwilliger voor inzet. In tabel 4.9 wordt de maatschappelijke activiteit van de respondenten vergeleken met die van hun ouders en in tabel 4.10 met die van hun oudste uitwonende kind.

Tabel 4.9

Maatschappelijke activiteit respondent naar maatschappelijke activiteit van de ouders (in procenten)^a

	(% respondenten)			
	zeer actief	tamelijk actief	een beetje actief	niet actief
allen ^b	6	16	25	54
ouders zeer actief	15	17	28	40
ouders tamelijk actief	9	32	24	36
ouders een beetje actief	3	16	36	45
ouders niet actief	4	9	20	68

a [De correlatiecoëfficiënt (tau-b) voor deze twee variabelen is 0,25]

b Ongeacht hoe actief de ouders zijn.

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

Tabel 4.10

Maatschappelijke activiteit respondent naar maatschappelijke activiteit van het oudste uitwonende kind (in procenten)^a

	(% respondenten)			
	zeer actief	tamelijk actief	een beetje actief	niet actief
allen ^b	7	19	25	49
oudste uitwonende kind				
zeer actief	22	27	28	22
oudste uitwonende kind				
tamelijk actief	12	27	28	32
oudste uitwonende kind een				
beetje actief	6	25	37	32
oudste uitwonende kind				
niet actief	3	9	17	72

a [De correlatiecoëfficiënt (tau-b) voor deze twee variabelen is 0,36]

b Ongeacht hoe actief het uitwonende kind is.

Bron: SCP (NiG'10) gewogen gegevens

In beide gevallen is er een gematigd positief verband tussen het maatschappelijk actief zijn van de ouders en dat van het kind. Er is op dat punt zelfs een verband tussen de activiteit van de grootouders en die van het kleinkind. Ook nadat er rekening is gehouden²⁶ met het wel of niet gelovig zijn grootgebracht door de ouders, het netto gezinsinkomen van de respondent en het opleidingsniveau van de vader en de moeder, is er sprake van een verband tussen de mate waarin ouders en hun kinderen maatschappelijk actief zijn, bijvoorbeeld als vrijwilligers of in het bestuur of de politiek, zodat er, net als in de Verenigde Staten, ook in Nederland mogelijk sprake is van *legacy volunteers*.

4.5 De oude leert de jonge os

Oud en jong zijn natuurlijk niet alleen statistische categorieën. In de dagelijkse praktijk kruisen hun paden elkaar op vele momenten en wijzen: binnen de kerken, op politieke gebied, in de Nederlandse *civil society* – en niet te vergeten: in familieverband. Heel lang hebben opvoedingsideeën overheerst waarin kinderen geacht werden aan de strakke leiband door volwassen het volle leven ingevoerd te worden; immers: van de oude os leert de jonge os het ploegen. Zoiets zweefde mensen als Cats en Vondel voor ogen: ‘D’ aenkomers slaenze gae, en nemen op haer acht,/En hechten ‘tgeen zij zien haer zelve in ‘t ghedacht:’, dichtte die laatste in zijn *Vorstelijcke warande der dieren* (1617).²⁷ Maar ook de vervaardigers van een gestage stroom van zielzorgelijke en pedagogische handreikingen aan ouders ten tijde van de verzuiling vertrokken doorgaans vanuit dezelfde pedagogische beginselen. Goed voorbeeld doet navolgen en dat goede voorbeeld moest in de eerste plaats van de ouders komen.

In het boerenbedrijf verliep de training van de jonge os via insnoering onder hetzelfde juk als de oudere; dat dwong hem in diens spoor te blijven en met dezelfde snelheid te bewegen. Die didactische aanpak zal zelden toepasbaar zijn in het hedendaagse Nederland, daarvoor verandert er te veel en te snel, en is ook de pluriformiteit te groot, niet in de laatste plaats binnen leeftijdsgroepen. De moderne opvoeding is tweerichtingsverkeer; of het nu gaat over godsdienst dan wel politiek: vaders wil is allang niet meer wet en 'omdat ik het zeg' heeft afgedaan als doorslaggevend argument. Ouders en kinderen socialiseren elkaar, waarbij de beïnvloeding vaak versluierd, indirect en nauwelijks bewust kan verlopen en het resultaat lang niet altijd hoeft te bestaan uit overeenstemming (dat er een verband tussen het gedrag van ouder en kind bestaat, betekent niet dat beide hetzelfde doen).

De familie speelt een cruciale rol bij de religieuze socialisatie van kinderen en deze kan zowel direct (gezamenlijk kerkbezoek en bidden) als indirect (betekenis van het geloof voor de ouders) plaatsvinden. Religieuze overdracht is met name binnen gereformeerde gezinnen nog steeds sterk aanwezig. Maar door de afgebrokkelde geloofwaardigheidsstructuur van de godsdienst is het voor ouders steeds moeilijker geworden hun geloof op hun kinderen over te dragen. Op politiek terrein is de overlap tussen de politieke houdingen van ouders en die van hun kinderen groot. Homogeniteit tussen de ouders versterkt hun invloed, dat geldt voor alle drie de hier onderzochte gedragsgebieden: godsdienstige deelname, politieke voorkeur en maatschappelijk activisme. Kinderen van maatschappelijk actieve ouders zijn zelf ook eerder actief. Als beide ouders lid zijn van een maatschappelijke vereniging dan vergroot dit de kans dat hun kind dit ook zal zijn, zelfs als rekening wordt gehouden met andere variabelen zoals het inkomen van het huishouden of het opleidingsniveau van de ouders.

Het zij nog eens benadrukt dat socialisatie zeker geen eenrichtingsverkeer van de ouders naar het kind hoeft te zijn. In verschillende onderzoeken naar godsdienstige socialisatie wordt vastgesteld dat het om een wederkerig proces gaat. Met betrekking tot politieke houdingen heeft eerder onderzoek onder andere uitgewezen dat een derde van de geïnterviewde moeders hun politieke opvattingen hebben laten beïnvloeden door hun studerende dochters en dat moeders van radicale studenten hun mening over ongetrouwd samenleven hebben herzien op basis van het gedrag van hun kinderen (McDevitt en Chaffee 2002: 285).

Noten

- 1 In boek 4 van *De Staat* (Plato 1978: 209-210).
- 2 Al kon dit pas later het karakter krijgen van een generatieconflict, een notie die onvoorstelbaar was in de oude beschavingen van het Nabije Oosten; zie Reinhold 1976.
- 3 Zie ook Openbaring 3:19: 'Zo wie ik liefheb, die bestraf en kastijd ik.' Beide citaten zijn ontleend aan de Statenvertaling van de Bijbel.
- 4 Dux, 1952, jrg. 19, juni-juli: 27.
- 5 Technisch geformuleerd komen de correlaties tussen de houding van ouders en die van kinderen vooral tot stand via de eenstemmigheid in niet-godsdienstige milieus, terwijl de variantie

- voornamelijk betrekking heeft op generatieverschillen in de wel bij geloof en kerk betrokken gezinnen.
- 6 De uitspraak is zowel in zijn *Uit de papieren van iemand die nog leeft* (1838) als in zijn *Wijsgerige kruimels* (1844) te vinden (zie Watkin 1990: 78; Hong en Hong 1985: 80).
 - 7 Een term van Peter Berger, die spreekt van de *plausibility structure* van de godsdienst (Berger 1967; zie ook Dekker 1987).
 - 8 Over de Nederlandse moslims en de gevolgen van migratie is vanuit dit perspectief nog weinig bekend.
 - 9 'Dans les sociétés les plus prospères, la venue des enfants est, à vrai dire, une invasion de petits barbares: dès que les parents tardent à les dompter par l'éducation, la décadence devient imminente.' (LePlay 1888: 322).
 - 10 Immers: '[...] elke maatschappij die zichzelf in stand wil houden heeft als één van zijn doelen de socialisatie van jongeren, zodat zij de waarden, tradities, normen en plichten van de samenleving zullen voortzetten. Kinderen worden niet gesocialiseerd geboren [...]' (Sighel 1965: 2 [eigen vertaling]).
 - 11 Opdrachtgevers zijn respectievelijk het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).
 - 12 We kunnen het stemgedrag van ouders en kinderen ook uitdrukken in een getal dat de plaatsing van een bepaalde partij op de links-rechtsschaal weergeeft. De plaatsing is afgeleid van de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers van die partij in het NKO van 2006. De Pearson correlatie tussen kind en ouder (vader of moeder) op basis van deze plaatsing is .65 en is significant bij $p < .01$.
 - 13 In lijn met vergelijkbaar onderzoek werken we in het vervolg alleen met respondenten van wie we het stemgedrag kennen en die zich de partijvoorkeur van hun ouders kunnen herinneren (zie De Vries et al. 2008). De weinige respondenten die zich meer dan een partijvoorkeur van hun ouders herinneren (28 bij partijvoorkeur vader en 22 bij partijvoorkeur moeder), laten we buiten beschouwing.
 - 14 Dat dit percentage aanzienlijk lager ligt dan het percentage overlap tussen ouders en hun thuiswonende kinderen in het AVO, ligt aan de specifieke groep die in het AVO wordt onderzocht en aan het feit dat het in het NKO om stemgedrag in verschillende perioden gaat. Wanneer we het stemgedrag van de respondent en de ouders omzetten in een plaatsing op een links-rechtsschaal (waarbij de plaatsing wederom is afgeleid van de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers van die partij in het NKO van 2006), is de correlatie tussen het stemgedrag van de respondent en dat van de vader .36, die tussen de respondent en de moeder .41 en die tussen beide ouders .85 (alle correlaties zijn significant bij $p < .01$).
 - 15 Als 'links' zijn gecategoriseerd: PvdA, GL, SP, D66, PvdA, SDP, RSP, PPR en PSP. 'Rechts' zijn VVD, VDB, NSB, Centrum Democraten, LPF en PVV. 'Confessioneel' zijn CDA, CU, SGP, KVP, RKSP, ARP, CHU, GPV en RPF.
 - 16 De tabel heeft alleen betrekking op respondenten van wie het stemgedrag bij de laatste verkiezingen bekend was en die zich het stemgedrag van hun vader herinnerden. Het gaat hierbij om het eerstgegeven antwoord op de vraag naar het stemgedrag van de vader.
 - 17 Het Parlementair Documentatie Centrum vraagt nieuwe Kamerleden (politici) standaard een aantal gegevens aan te leveren. De laatste jaren is de respons bij het invullen van de formulieren echter lager dan voorheen en dit geldt met name voor het invullen van de gegevens over de ouders. De meer recente gegevens zullen dan ook een onderschatting geven van het aantal ministers en parlementsliden met politiek actieve familieleden. Het genoemde aandeel van 20% (bij de ministers) is dus een

- minimumschatting, het werkelijke percentage zal hoger liggen. Hetzelfde geldt voor de percentages die we in de volgende twee alineas geven bij de bespreking van familiebanden van parlementsleden.
- 18 Tot die hoge overheidsfuncties rekt Van den Berg (1983) ook rechters en functionarissen van het Openbaar Ministerie, ambtenaren vanaf de rang van referendaris, en officieren vanaf de rang van majoor.
- 19 Wellicht is het ook interessant te vermelden dat één Tweede Kamerlid duidelijk afkomstig is uit een traditioneel-ambtelijk milieu: vóór het toetreden tot de Kamer was Ferdinand Fiévez chef afdeling interne dienst secretarie van de gemeente Arnhem, zijn vader was gemeentesecretaris en zijn grootvader ontvanger van belastingen. Hoewel dit soort ‘ambtelijke families’ vroeger niet zeldzaam was in de politiek, komen ze nu nog maar zelden voor (Daalder, H. en S. Hubée-Boonzaaijer (1969)).
- 20 Zie www.dnpp.nl.
- 21 Zoals een politieke partij of vereniging, werkgeversorganisatie, vakbond, actiegroep, milieuorganisatie of onderwijsvereniging.
- 22 In dit hoofdstuk wordt onder meer gebruikgemaakt van gegevens uit een grote, in 2007 gehouden huishoudensquête, het AVO 2007. In dit onderzoek met een respons van in totaal 6824 huishoudens ofwel 13.410 personen is een steekproef van 3130 kinderen getrokken; vervolgens zijn de 145 kinderen verwijderd die ouder waren dan 25 jaar, zodat het resterende bestand een omvang heeft van een kleine 3000 kinderen. Het exacte aantal kinderen is 2985; 473 daarvan behoren tot een huishouden met alleen een moeder en 77 leven in een huishouden met alleen een vader. De overige 2435 kinderen groeiden dus op in een gezin met twee ouders. Tot slot zijn de gegevens van de ouders gekoppeld aan die van de kinderen (strikt genomen weten we trouwens niet zeker of het de (biologische) ouders of bijvoorbeeld pleegouders of stiefouders van het kind zijn). In vergelijking met de data gebruikt door Bekkers (2005, 2007) zijn de gegevens van het AVO 2007 *niet* gebaseerd op herinneringsvragen: het AVO is namelijk een huishoudenquête waarbij zowel de kinderen als de ouders worden ondervraagd. In navolging van Bekkers (2005, 2007) zal logistische regressie worden gebruikt om de data te analyseren.
- 23 Om de invloed van beide ouders te bepalen is in drie stappen een gewogen en op huishouden geclusterde logistische regressie uitgevoerd waarbij naast het lidmaatschap van de vader en de moeder van een maatschappelijke organisatie ook het inkomen van het huishouden en het opleidingsniveau en de religieuze affiliatie van de ouders als variabelen zijn toegevoegd.
- 24 Ook nadat rekening is gehouden met de eerdergenoemde controlevariabelen zoals het inkomen van het huishouden.
- 25 Het verband verdwijnt pas nadat de religieuze achtergrond van de ouders is toegevoegd aan het model.
- 26 Op basis van multinomiale logistische regressie, referentiecategorie is steeds ‘niet actief’. Ten opzichte van deze referentiecategorie wordt de kans op het zeer, een beetje of tamelijk maatschappelijk actief zijn van de respondent significant groter als de ouders van de respondent zeer of tamelijk actief zijn.
- 27 ‘Waer in de zeden-rijcke filosofie, poëtisch, morael, en historiael, vermakelijck en treffelijck wordt voorghestelt’, zoals de ondertitel luidt (Van den Vondel 1888: 265).

Literatuur

- Acock, A.C. en V.L. Bengtson (1978). On the relative influence of mothers and fathers: A covariance analysis of political and religious socialization. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 40, p. 519-530.
- Acock, A.C. en V.L. Bengtson (1980). Socialization and attribution processes: Actual versus perceived similarity among parents and youth. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 42, p. 501-515.
- Alma, H.A. (1993). *Geloven in de leefwereld van jongeren*. Kampen: Kok.
- Andrée, T.G.I.M. (1983). *Gelovig wordt je niet vanzelf. Godsdienstige opvoeding van r.k. jongeren tussen 12 en 20 jaar*. Nijmegen: Dekker en Van de Vegt.
- Andree, T.G.I.M. (1987). Religieuze socialisatie en het gezin. In: T.G.I.M. Andree en P.D.D. Steegman (red.), *Religieuze socialisatie*. Utrecht: Faculteit der Godsgeloordeheid (pp. 161-164).
- Bekkers, R. (2005). *Charity begins at home. How socialization experiences influence giving and volunteering* (paper gepresenteerd op de 34e Arnova-conferentie, 17-20 november 2005). Washington DC
- Bekkers, R. (2007). Intergenerational Transmission of Volunteering. In: *Acta Sociologica*, jg. 50, nr. 2, p. 99-114.
- Benjamins, R. En P. van der Ploeg (1988). *Gewoonweg gereformeerd*. Franeker: Van Wijnen.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den, en B. van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse Politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004. In: C. van Baalen en W. Breedveld e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (p. 69-81). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Berger, P. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York: Doubleday.
- Bogt, T. Ter (1987). *Opgroeien in Groenlo. Jongeren, zingeving en levensbeschouwing*. Amersfoort: ACCO.
- Bruin, R. de, en A. Pietersma (2002). *Op geborduurde kussens. De familie Martens in politiek en bestuur*. In: Vereniging Oud-Utrecht (red.), *Erfgenamen aan het Janskerkhof. De familie Martens in Utrecht, 1628-1972. Jaarboek Oud-Utrecht 2002* (p. 38-84).
- Cats, J. (1990). *Bloemlezing* (samenstelling: Gied van Lennep). Helmond: Michon.
- Daalder, H. en S. Hubée-Boonzaaijer (1969). Sociale Herkomst en Politieke Recruiting van Nederlandse Kamerleden in 1968. *Acta Politica*, 5 (p. 292-333).
- Daalder, H. (1992). De Kamerleden in 1990, Herkomst, ervaring en toekomstperspectief. In: J. Thomassen en M. van Schendelen (red.), *De geachte afgevaardigde* (p. 18-52). Muiderberg: Coutinho.
- Dekker, G. (1987). *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kampen: J.H. Kok.
- Dijk-Groeneboer, M. van en J. Maas (2000). *Van God los?* Utrecht: Katholieke Theologische Universiteit.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller (1983). *Electoral Change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*. Amsterdam: CT-Press.
- Elshof, T. (2009). *Van huis uit katholiek*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Fletcher, A, G. Elder en D. Mekos (2000). Parental Influences on Adolescent Involvement in Community Activities. In: *Journal of Research on Adolescence*, jg. 10, nr. 1, p. 29-48.
- Glass, J., V.L. Bengtson en C.C. Dunham (1986). Attitude similarity in three generation families. Socialization, status inheritance, or reciprocal influence? In: *American Sociological Review*, jg. 51, nr. 5, p. 685-698.

- Hart, J. de (1990). *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen: Kok.
- Hong, E.H. en H.V. Hong (red.) (1985). *Kierkegaard's writings*, deel v11. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Janoski, T. en J. Wilson (1995). Family Socialization and Status Transmission Models. In: *Social Forces*, jg. 74, nr. 1, p. 271-292.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1991). *Geloven: gewoonte of keuze. Een onderzoek naar het effect van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren*. Kampen: Kok.
- Kent Jennings, M. (2007). Political Socialization. In: R.J. Dalton en H. Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (p. 29-44). Oxford: Oxford University Press.
- Kent Jennings, M, L. Stoker en J. Bowers (2009). Politics across Generations. Family Transmission reexamined. In: *The Journal of Politics*, jg. 71, nr. 3, p. 782-799.
- Lanser-van der Velde, A. (2000). *Geloven leren*. Kampen: Kok.
- LePlay, F. (1888). *La constitution essentielle de l'humanité*. Tours: Marne.
- Lenders, J. (1991). Maatschappelijke ontwikkelingen en jeugdcultuur vanaf 1945. *Jeugd en Samenleving* 21: 110-118.
- Liefferinge, H. van, en K. Steyvers (2009). Family matters? Degrees of family politicization in political recruitment and career start of mayors in Belgium. In: *Acta Politica*, jg. 44, nr. 2, p. 125-149.
- McDevitt, M. en S. Chaffee (2002). From Top-Down to Trickle-Up Influence. Revisiting Assumptions About the Family in Political Socialization. In: *Political Communication*, jg. 19, nr. 3, p. 281-301.
- Mustillo, S., J. Wilson en S. Lynch (2004). Legacy Volunteering, A Test of Two Theories of Intergenerational Transmission. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 66, nr. 2, p. 530-541.
- Nieuwbeerta, P. en K. Wittebrood (1995). Intergenerational Transmission of Political Party Preference in the Netherlands. In: *Social Science Research*, jg. 24, nr. 3, p. 243-261.
- Nieuwenhuis, J. (1978). *Volgend jaar misschien. Geloven tussen twaalfen zeventien jaar*. Baarn: Ambo.
- Pieper, J. en P. Vermeer (2001). Present day students faith. Consequences for religious education. *Journal of Empirical Theology*, jg. 14, nr. 2, p. 53-74.
- Plato (1978). *Verzameld werk*, deel 111. Antwerpen/Baarn: De Nederlandsche Boekhandel/Ambo.
- Ploeg, P. van der (1985). *Het lege testament*. Franeker: Wever.
- Reinhold, M. (1976). The generation gap in antiquity. In: S. Bertman (red.), *The conflict of generations in ancient Greece and Rome* (p. 15-54). Amsterdam: B.R. Grüner.
- Secker, W. (1991). *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: DSWO Press.
- Sigel, R. (1965). Assumptions About the Learning of Political Values. In: *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, jg. 361, nr. 1, p. 1-9.
- Slik, F.W.P. van der (1992). *Overtuigingen, attitudes, gedrag en ervaringen. Een onderzoek naar de godsdienstigheid van ouders en kinderen*. Helmond: Wibro.
- Slik, F. van der, en P. Scheepers (1997). Religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin: Een sibling-analyse. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 40, nr. 1, p. 44-62.
- Stoffels, H.G. en G. Dekker (1987). *Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok.
- Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding (oratie)*. Amsterdam: De Gids/Meulenhoff.
- Timmers-Huigens, D. (1997). *Interactieve geloofscommunicatie*. Kok: Kampen.

- Timmers-Huigens, D. (2002). Het geloofsgesprek tussen generaties. In: *Praktische Theologie*, jg. 29, nr. 2, p. 159-176.
- Todosijevic, B., K. Aarts en H. van der Knaap (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Book 1971-2006*. Den Haag: DANS.
- Ventura, R. (2001). Family Political Socialization in Multiparty Systems. In: *Comparative Political Studies*, jg. 34, nr. 6, p. 666-691.
- Vergouwen, C.G. (2001). *Een hemelsbrede gelijkenis. Geloofsopvoeding in godsdienstpsychologisch perspectief*. Kampen: Kok.
- Vollebergh, W.A.M., J. Iedema en Q.A.W. Raaijmakers (2001). Intergenerational transmission and the formation of cultural orientations in adolescence and young adulthood. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 63, nr. 4, p. 1185-1198.
- Vondel, J. van den (1888 [1617]). Vorstelijcke warande der dieren, c x x i v. In: *De werken van J. van den Vondel* (uitgegeven door Mr. J. van Lennep). Leiden: A.W. Sijthoff.
- Vries, J. de, N.D. de Graaf en R. Eisinga (2008). Biases in the effects of family background characteristics on voting preference. The Dutch case. In: *Electoral Studies*, jg. 28, nr. 2, p. 204-217.
- Watkin, J. (red.) (1990). *Kierkegaard's writings*, deel I. Princeton, N.J.: Princeton University Press.